

ADAGIA VAN VERANTWOORDELIJKHEID EN MACHT: KEES SCHUYT ALS SOCIOLOOG EN MORALIST

In deze bijdrage volg ik de rode draad van het denken over verantwoordelijkheid en macht in het veelvormige oeuvre van Schuyt. Ik ga daarbij vooral in op de retorische strategie die van deze sociale wetenschapper ook een aansprekende moralist maakt. Schuyt blinkt uit in gedegen sociologische, historische en conceptuele analyses van maatschappelijke vraagstukken, maar zet op passende momenten de hoed op van de moralist (in de positieve zin van het woord) en richt zich dan tot de lezer door middel van adagia van verantwoordelijkheid en macht.

Adagia en dicta: twee retorische strategieën

Wat zijn adagia? Bondige, pakkende formuleringen; zinnestukjes die uit de tekst tevoorschijn springen en zich in het geheugen van de lezer of luisteraar vastzetten, pregnante formuleringen die echter geen definitieve conclusies bevatten als wel richtlijnen die tot denken aanzetten. Adagia houden een vraag in aan de lezer of luisteraar: wat betekent deze opvallende formulering nu precies? *The medium is the message*, dat is een adagium, van communicatiegoeroe Marshall McLuhan. Iedereen onthoudt zo'n uitspraak, maar de betekenis is tja: helder en toch niet evident. Als het medium de boodschap is wat is dan het medium van deze boodschap?

Historisch gezien zijn adagia spreekwoorden, spreuken. Dat brengt ons bij Erasmus die een verzameling adagia samenstelde, maar liefst 4151 stuks. In zijn inleiding merkt Erasmus op dat spreekwoorden niet de enige adagia in de zin van pregnante formuleringen zijn. Het spreekwoord is verwant aan het aforisme. Ook gaan spreekwoorden soms over in fabels, die immers een moraal bevatten die puntig geformuleerd wordt in een levenswijsheid. Erasmus vermeldt ook het geestige gezegde, wat later *bon mot* of kwinkslag heet en waar hij zelf in de *Lof der Zotheid* zo in uitblinkt. Van al deze verwante uitdrukkingvormen zegt Erasmus dat we ze moeten afbakenen van

het adagium in eigenlijke zin, het spreekwoord. Gary Saul Morson (2006), een onderzoeker die een fraaie verhandeling schreef over de retorica van het aforisme, constateert dat er vele bondige uitdrukkingvormen zijn (spreekwoorden, maximen, slogans, spreuken, slagzinnen, hypothesen, gedachten, grappen, uitspraken, epigrammen, aforismen) en dat geen van deze termen een heldere, goed afgebakende definitie kent. Maar ook hij vindt het zinvol verschillende soorten korte uitspraken te onderkennen, omdat ze een andere functie hebben in de communicatie. Het scherpste onderscheid ziet Morson tussen aforismen en stellige uitspraken (dicta). Een geslaagd aforisme heeft altijd iets opens en onafs, het daagt uit tot verder denken. Een uitspraak is echter een stellige conclusie die de discussie voor gesloten verklaart. *Het hart heeft zijn redenen, waar de rede niets van weet* (Pascal), is een aforisme. *The greatest happiness of the greatest number is the foundation of morals and legislation* (Bentham), is een dictum. Dicta stralen zekerheid, onfeilbaarheid uit; aforismen zijn dubbelzinnig, open, het begin van een nog incomplete en onoverzichtelijke redenering. 'Dicta claim to have solved a problem that aphorisms would treat as unsolvable', schrijft Morson. Dan legt hij een interessante verbinding met macht. 'Dicta proclaim knowledge and demand power. They belong to rulers or those who would rule. A dictum *demands* we attend to it.' Aforismen draaien om een waarheid heen die zij niet uitdrukken, maar suggereren. 'The aphorism presupposes the inadequacy of reason or mind to the most important questions', zegt Morson. Aforismen leggen verantwoordelijkheid bij de lezer of luisteraar, bij de ander.

The aphorism cannot be read like a dictum: what it wants to show is not in it, but beyond it. It gives a sign.

En tekens moeten door iemand geïnterpreteerd worden om ze betekenis te verlenen. De lezer neemt zijn verantwoordelijkheid; wat alleen kan in een veronderstelde vertrouwensrelatie met auteur en tekst. Morson vat de verschillen puntig samen en contrasteert dan dictum en aforisme met nog een derde soort bondige uitspraak, de hypothese:

The dictum is spoken by a clear God in the language of science, mathematics, or Revelation. The aphorism is spoken by a dark God in the incomplete language of mystery. The hypothesis is spoken by a fallible human in the tentative language of intelligent guesswork.

Dit zijn natuurlijk bij uitstek stellige uitspraken (dicta dus). Laten we ze echter lezen als aforismen. Ze roepen dan de vraag op naar de stijl van de socioloog en die van de moralist. De socioloog zal altijd behoefte hebben aan de hypothese, maar ook aan het dictum? De moralist zal idealiter vertrouwen op het aforisme, maar zal hij niet soms de verleiding voelen conclusies die ten-

tatief zijn als dicta, als Revelatie te presenteren? Wat moet de socioloog met het aforisme? En de moralist met de hypothese? In het werk van Kees Schuyt vinden we misschien een antwoord op deze vragen, want hij lijkt mij zowel socioloog als moralist en geen aanhanger van onbetwifelbare zekerheden. En vast staat dat hij grote aantallen hypothesen op zijn naam heeft.

Maat en regel

Hoe werkt zo'n aforistisch adagium nu eigenlijk als retorische strategie? Laten we de proef op de som nemen. Vele jaren hield ik de Tilburgse rechtenstudenten in het inleidende hoorcollege voor dat de rechtsstaat Nederland een uiterst complex verschijnsel is. Sinds de late 18e eeuw zijn er aan de uitgangspunten van gebondenheid van de overheid aan de wet, scheiding van de machten en vrijheidsrechten vele elementen toegevoegd. Er kwamen rechten en beginselen bij die de rechtsstaat democratisch moeten maken. Er volgde in de late 20e eeuw een netwerk van sociale rechten en algemene beginselen van behoorlijk bestuur. Zo is een bouwwerk ontstaan waarin spanningen en tegenspraken zijn ingebouwd. In de toekomst zullen er ongetwijfeld nog nieuwe elementen bij komen; de evolutie van de rechtsstaat is een dynamisch proces dat door maatschappelijke ontwikkelingen diepgaand beïnvloed wordt. Voor eerstejaars studenten zijn dit verwarrende, haast angst-aanjagende mededelingen. Als docent moet ik wel een eenvoudige formule aanreiken die houvast verschaft. Ik kan dan geen strakke definitie bieden, maar wel een open omschrijving. Die ontleen ik aan de rechtssociologie van Kees Schuyt (1987): *In de rechtsstaat is de overheid gebonden aan maat en regel*. Het gaat om gezaghebbende woorden, dus iedereen in de zaal begint meteen te schrijven. Maar dan stel ik de vraag: wat betekent dit nu eigenlijk? Licht het niet meer voor de hand dat in de rechtsstaat de *burgers* gebonden zijn aan maat en regel? Sommige aanwezigen beginnen deze zin ook op te schrijven. Maar er gaat ook een hand omhoog. 'Geldt niet voor alle staten, ook tirannieke staten, dat ze hun onderdanen aan de wet binden en gehoorzaamheid verlangen? Dat is dus niet zoiets onderscheidends.' Terwijl ik de spreker van deze woorden in gedachten een 10 geef, kom ik zo op het punt dat in de rechtsstaat de binding van de overheid aan het recht het juiste tegenwicht vormt tegen de binding van de burgers aan de wet die hen wordt opgelegd. We komen te spreken over de belangrijke notie van reciprociteit tussen de macht die daardoor pas het gezag wordt en de onderdanen die daardoor erkend worden als burgers. Het adagium van Schuyt heeft ons al pratend verder gebracht, op een pad dat niet in zijn geheel door de bedenker zal zijn voorzien. Zo werken adagia: als opvallende formules die tot denken prikkelen omdat ze net niet helemaal kristalhelder zijn of paradoxaal geformuleerd of in al hun stelligheid een vraag oproepen. Het adagium laat ruimte aan de gebruikers

om zich een eigen oordeel te vormen, ook als de spreker de richting van de oordeelsvorming heeft aangegeven.

De adagiamomenten van Kees Schuyt

In het werk van Schuyt komt het adagium *'In de rechtsstaat is de overheid gebonden aan maat en regel'* voort uit eigen historisch en conceptueel onderzoek naar de verschillende dimensies van het rechtsstaatsbegrip (zoals blijkt in de studie die Schuyt hierover verrichtte voor de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid). Ook is het een startpunt voor een heel andere gedachte over de relaties tussen macht en verantwoordelijkheid. In zijn sociologische interpretatie van de rechtsstaatsgedachte wordt een radicale consequentie getrokken uit het feit dat idealiter de overheid en de burgers op wederkerige wijze aan maat en regel gebonden zijn. 'Overall waar macht wordt uitgeoefend in een samenleving, zullen er regels moeten komen om die macht aan banden te leggen, maat te laten houden en om die macht verantwoording te laten afleggen, redenen te laten geven voor de genomen beslissingen.' Dat geldt voor alle domeinen van de maatschappij, ook de economie, de zorg of het onderwijs. We zijn zo een trapje hogerop gekomen, van eisen aan de overheid aan eisen aan iedere persoon of instantie of organisatie die met macht bekleed is. Het adagium heeft het voorwerk verricht voor dit veel bredere thema.

Als we de vier essaybundels van Schuyt beschouwen, die zijn hele beroepsloopbaan tot op heden omspannen, vallen er telkens momenten op dat temidden van een gedegen sociologische analyse de klarenstoot klinkt van het morele adagium. Adagia hebben bij Schuyt de retorische functie de lezers die denken alleen een sociologische analyse te lezen die helderheid schept in soms uiterst verwarrende feiten op te schrikken met een morele boodschap die niet alleen de beschreven wereld betreft maar ook hun eigen relatie tot die wereld. De sociologische interpretatie van de rechtsstaatsgedachte die ik net aanhaalde, is een goed voorbeeld, want terwijl gelukkig niet iedereen elke dag met de willekeurige macht van de overheid geconfronteerd wordt, is wel iedereen in praktijken betrokken waar macht wordt uitgeoefend, niet in het minst door de lezer zelf. Hem of haar wordt opeens een spiegel voorgehouden waarin ook de eigen machtsuitoefening zichtbaar is en een soortgelijk verlangen als deze lezer koesterde om de overheid ter verantwoording te roepen wordt nu op de eigen situatie en mogelijkheden geprojecteerd.

Er zijn veel van deze adagiamomenten in het werk van Schuyt en zelf merkt hij dat soms ook op. Zo begint hij een hoorcollege over sociale cohesie in de Balie, gegeven in de vroege jaren tachtig toen er veel werkloosheid was en een algehele geest van malaise, met een paar bekende spreekwoorden:

‘Vertel me wie je vrienden zijn en ik zal je zeggen wie je bent’. ‘Vertel me welk taalgebruik je bezigt en ik zal je zeggen wat voor een soort persoon je bent.’ ‘Aan de vruchten herkent men de boom.’ Naar analogie van deze zegswijzen wil ik hieraan toevoegen: vertel me welke sociale problemen je tegenkomt en ik zal je vertellen in wat voor soort samenleving je leeft. Aan sociale problemen van een bepaalde samenleving herkent men de sociale structuur en de verdeling van levenskansen in die samenleving.

Een intrigerend begin dat tot meedenken prikkelt. Interessant is dat het tweede van de drie spreekwoorden helemaal geen gangbaar spreekwoord is, maar Schuyts eigen variatie. Dat nodigt uit tot tegenspraak en scherpt daarvoor juist het meedenken met het derde spreekwoord over de vruchten en de boom. De analogie, waar Schuyt op doelt, is bij uitstek een retorische figuur die op samenwerking tussen spreker en luisteraar berust. Die leidt bovendien een metafoor in die niet alleen prikkelend maar ook licht verontrustend is (en daarom goed bij het thema van de toespraak past). De vruchten waaraan men de boom herkent zijn nu immers niet de mooie opbrengsten van het samenleven (de economische groei en de welvaart) maar juist de sociale problemen, de scheve verdeling van levenskansen. Door het spreekwoord zo te metaforiseren, wordt het pijnlijke karakter van het onderwerp evident: een samenleving mag er niet in berusten dat de problemen die uit de maatschappij voortkomen de producten van diezelfde maatschappij overschaduwden.

Expliciet is de uitleg over adagia in de tekst *Kafka werkt hier niet meer* (Schuyt 1983), een beschouwing over het sociale raadsliedenwerk in Den Haag, uit dezelfde periode. De spreuk waarom het hier gaat is een bekende juridische fictie. *Iedereen wordt geacht de wet te kennen*. Een rechtsbeginsel dat bijna de status heeft van een spreekwoord, zegt Schuyt. Maar wat houdt het eigenlijk in? Geldt het behalve voor verplichtingen ook voor rechten van burgers? Zijn niet in beide gevallen juridische adviseurs nodig om te weten waar je staat of hoe je ervoor staat? Moet men als burger ook alle uitleg van wetten en alle uitvoeringsmaatregelen, ja het hele beleid van de overheid kennen? Het wordt door een sociologische bril gezien een steeds onrealistischer ogende eis. Dat brengt Schuyt ertoe van de openheid van het adagium te profiteren om een paar aanvullende adagia voor te stellen.

Iedere burger wordt geacht de wet te kennen (en tussen haakjes: ook geacht zich aan de wet te houden). De reikwijdte van dit beginsel wordt groter en serieuzer, naarmate de politici zich houden aan het adagium dat politici geacht worden de uitvoering van door henzelf gemaakte wetten te kennen. Die uitvoering op zijn beurt lukt des te beter, naarmate de verantwoordelijke ambtenaren zich houden aan het adagium dat elke ambtenaar de burger behoort te kennen.

Het is om te beginnen opmerkelijk dat het hier beschreven probleem 25 jaar later onverminderd actueel is. De Algemene Rekenkamer klaagt over de kloof tussen beleid en uitvoering en burgers hebben meer last gekregen van overbodige bureaucratie en administratieve lasten. Als we de drie ficties van Schuyt – burgers kennen de wet; politici kennen de uitvoering van die wetten; ambtenaren kennen de burgers – in werking zouden kunnen zetten, zou er iets moeten veranderen in de sociale werkelijkheid die mensen institutioneel maken en in stand houden. We zien de contouren van een systeem van open normen dat veel beter dan de juridische fictie waarmee de analyse begon richting kan geven aan de organisatie van het openbaar bestuur. Er is in deze passage een evenwicht ontstaan tussen machtsaanspraken en de inzet om zich verantwoordelijk te gedragen.

Kritische en constructieve adagia

Er zijn twee soorten adagia in het werk van Schuyt en ze zetten ons, lezers, aan het werk: goede retoriek dwingt tot interpretatie en het vormen van een eigen oordeel. Er zijn formules die de kern raken van een eerst aan minutieus empirisch onderzoek onderworpen maatschappelijk verschijnsel en die wijzen op een structureel probleem; kritische adagia. En er zijn formules die de lezer oproepen beter na te denken en anders te handelen; opbouwende adagia. De kritische adagia zijn soms verwoord als dicta, als stellige uitspraken. Zo richt Schuyt regelmatig zijn pijlen op de bureaucrativering en juridisering die hij waarneemt in de samenleving.

In een bureaucratie werkt iedereen verantwoord en is niemand verantwoordelijk. (1995 : 68)

Juridisering leidt tot verdere juridisering. (2006: 129)

Dit zijn in retorische zin dicta, maar ze zijn niet onfeilbaar, altijd voor verdere empirische toetsing vatbaar. (Als we bijvoorbeeld een bureaucratie aantreffen waarin iedereen verantwoord werkt en ook nog verantwoordelijk is, hebben we het ideaaltipe van Weber te pakken; is daarentegen niemand verantwoord bezig en trouwens ook niemand verantwoordelijk, dan bevinden we ons in het universum van Kafka; in beide gevallen is het sociologische dictum ontkracht.) Als moralist bereikt Schuyt zijn conclusies op grond van sociologische kennis. Waarom het dictum niet meteen gerelativeerd? Het gaat om de kritiek die in deze dicta doorklinkt die de lezer niet onberoerd laat, er moet iets gebeuren, op zijn minst moet er beter over de verschijnselen worden nagedacht. Dit lijkt mij een topos die in het oeuvre van Schuyt veel voorkomt en van groot belang is.

Vaker zie ik echter de tweede soort adagia, de opbouwende, het morele appèl. Laten we even bij het thema bureaucrativering en juridisering blijven, waar de wensen van een reflectief humanisme en van een pragmatische manier van werken (Dewey, Peirce) tegenover staan. Nu zien we geen dicta, maar aforismen, die vaak zeer open zijn geformuleerd.

Menselijkheid of vermenselijking is het tegengif voor de verdovende werking van wet of welvaart. (2006: 18)

Liever een sceptisch humanisme dan een megalomane dadendrang. (2006: 135)

Het tegenovergestelde van rationaliteit is niet irrationaliteit maar spiritualiteit. (2006: 20)

Deze constructieve adagia moeten we in context lezen. Ze hebben altijd betrekking op een bepaald domein van de samenleving. Laten we kijken naar de strafrechtspleging. Schuyt is voorstander van meer aandacht voor resocialisatie van de dader, om recidive te voorkomen maar ook om door een indringende persoonsgerichte begeleiding (een op een) de dader een kans te geven om zich tot een gewoon lid van de samenleving te ontwikkelen. Een moreel verantwoordelijke persoon moet als coach de dader de weg terug naar of de weg in de samenleving wijzen. Dit idee, dat haaks staat op het beleid van het ministerie van Justitie en een doorbreking van de bureaucratie van de hulpverlening aan gevangenen vereist, leidt tot deze adagia:

Herhalingscriminelen zouden moeten verblijven op de intensive care van een gevangenis. (Waar ze intensieve aandacht krijgen naar uitdrukkelijke analogie met een ziekenhuis) (2006: 152).

Resocialisatie en rehumanisering gaan samen. (2006: 158)

Als klap op de vuurpijl volgt op deze aforismen het dictum:

De strafrechtketen in zijn geheel (...) vormt de verbindingsbrug tussen de materiële rijkdom van de geslaagden en de morele armoede van de niet-geslaagden. (2006: 158)

Deze opsomming zou de indruk kunnen wekken dat Schuyt alleen oog heeft voor de ondeugden van het rechtsbedrijf. Niets is minder waar. Hij ziet in de juridische manier van werken en de vooral door rechters beoefende rede-nerwijzen de deugd van de precisie die in een haastige en slordige debat-cultuur van de dramademocratie een belangrijk tegenwicht is tegen over-

haaste oordelen. In een beschouwing over de Hoge Raad der Nederlanden concludeert hij bijvoorbeeld: 'Het beschavingskarakter van deze manier van besluitvorming en conflict- en probleemhantering met behulp van regels en beginselen, zou ook op andere plaatsen in de samenleving kunnen worden bevorderd.' Om aforistisch af te ronden met: 'de dwang tot precisie als eenvoudig en noodzakelijk cultureel tegenwicht tegen de dwang tot televisie.' Ook de woordspeling, waar Schuyt zich vaak van bedient, is uiteraard een retorisch stijlmiddel dat mits goed gedoseerd een aandachtsversterkende werking heeft (1991: 287).

De socioloog en de moralist

Door zoveel aandacht te besteden aan de retorische strategie van adagia van macht en verantwoordelijkheid, schets ik intussen een scheef beeld van Kees Schuyt. Als moralist is hij immers altijd schatplichtig aan de socioloog die hij in de eerste plaats is. Alleen door de combinatie van gedegen analyse en flitsend inzicht komt het totale overtuigingseffect tot stand. Dat komt mooi naar voren in de essayistiek uit de bundel *Steunberen van de samenleving*. Grondige historische en sociologische analyse ligt bijvoorbeeld ten grondslag aan de beschouwingen over tolerantie en publiek geweld. Schuyt onderzoekt de wordingsgeschiedenis van het begrip tolerantie van de renaissance tot heden, van Erasmus tot de hoofddoekjes en analyseert vervolgens de maatschappelijke ontwikkelingen die dit cultureel erfgoed van de Nederlanden ondermijnen. Zijn centrale stelling daarbij is dat het verminderen van tolerantie veel te maken heeft met het onvermogen in de alledaagse praktijk van een moeizaam inter-etnisch samenlevende cultuur de kleine conflicten op te lossen waar steeds meer mensen regelmatig mee te maken hebben. Voor veel onaangename of vervelende gedragingen kan men maar beter een houding van alledaagse tolerantie ontwikkelen, stelt Schuyt, en hij geeft zelf het voorbeeld van het gedrag van hangjongeren. Er is wel een grens die bij de schending van mensenrechten en publiek geweld ligt: geen alledaagse tolerantie kortom voor bijvoorbeeld het in elkaar trappen van een fiets of het in brand steken van eigendommen. Tolerantie is en blijft moeilijk, concludeert Schuyt, omdat er een op overtuiging berustende afkeer is van het te tolereren gedrag en de neiging dat gedrag te bestrijden sterk is, maar omwille van de lieve vrede en de maatschappelijke baten van die strijd wordt afgezien. Met deze analyse onderbouwt Schuyt de stelling dat tolerantie het onderdrukken is van de neiging om anderen te onderdrukken. Dat is dictum en aforisme tegelijk, een magistrale omschrijving van een moeilijk in praktijk te brengen deugd. 'De onvolmaakte deugd (van de tolerantie) moet in een onvolmaakte samenleving eigenlijk door volmaakte mensen beoefend worden' (2006: 294).

Ook in zijn Leidse oratie *Democratische deugden* komt Schuyt uit bij de waarde van de alledaagse deugden die – door gewone burgers in praktijk gebracht – het draagvlak van een democratische en vreedzame samenleving vormen. Daaraan vooraf gaat echter een verkenning van de condities die groepstegenstellingen doen verharderen en laten uitmonden in geweld en desintegratie. Het gaat om vier condities: de overheersing van collectieve identiteiten boven persoonlijke identiteiten; de intensivering van groepstegenstellingen tot alomvattende wij-zij tegenstellingen; de escalatie van belangenconflicten tot waardenconflicten; de opkomst van niet-erkende of niet-onderkende emoties, zoals schaamte en woede. Typerend voor het denken van Schuyt is dat hij deze condities enerzijds analyseert als omstandigheden die tot een negatieve spiraal van conflictescalaties kunnen leiden en anderzijds de mogelijkheid benadrukt van strategieën die deze condities juist aangrijpen om de weg op te gaan naar een beter geïntegreerde samenleving. De socioloog en de moralist verkeren in balans met elkaar.

Kees Schuyt is in mijn ogen dus zowel socioloog als moralist. En dat is een bijzondere, spanningsvolle relatie. Meestal zien we specialisatie optreden. We zien bevlogen moralisten die geen goed ontwikkeld vermogen hebben om degelijk sociaal-wetenschappelijk onderzoek te verrichten en noemen hen: columnisten. Of we zien knappe empirische sociologen zonder gevoel voor normatieve kwesties en politieke verhoudingen; we noemen hen: deskundigen. De geslaagde combinatie van deze menstypen in een persoon die de deugden van twee genres beoefent en de ondeugden daarvan doorgaans weet te vermijden, is er des te opmerkelijker door.

De retoriek van verantwoordelijkheid en macht

In de bundel essays die aan Kees Schuyt werd aangeboden, onder de titel *Macht en verantwoordelijkheid*, komt ook de rol van de taal bij macht en verantwoordelijkheid aan de orde, vooral als het gaat over de definitiemacht die de overheid ten opzichte van sociaal zwakke groepen in de samenleving uitoefent. (Is de aanduiding sociaal zwakke groepen zelf al niet een voorbeeld van definitiemacht?) Dit moedigt mij aan nog iets meer te zeggen over de retorische visie op verantwoordelijkheid en macht, in het besef dat vormen van macht die van taal gebruik maken (bevelen, instructies, definities) en zo vatbaar zijn voor tegenstrategieën (interpretatie, ontduiking, verzet) soms minder ingrijpend of indringend zijn dan vormen van macht die buiten de taal om werken en die verwoording en dus kritiek onmogelijk maken.

Als mensen spreken over macht en in de macht maar ook tot en tegen de macht, gaat de relatie twee kanten op: van macht naar verantwoordelijkheid maar ook van verantwoordelijkheid naar macht. We hebben het dan al over vier typen van macht en verantwoordelijkheid. *Spreken over macht*: wie

machtsrelaties beschrijft en daar constatering over doet, zal altijd het punt raken waarop bij hem en bij anderen de vraag opkomt hoe over de macht verantwoording wordt afgelegd of hoe het machtsgebruik te verantwoorden is. (Voorbeeld: de discussie over de macht, de verdiensten en de beloning van managers.) *Spreeken in de macht*: wie vanuit een machtspositie zijn wensen of overtuigingen, plannen of wetten projecteert naar zijn minder machtige omgeving (bijvoorbeeld een uitvoeringsorganisatie of de burgers) plaatst zich in een positie die vanuit die omgeving diezelfde vragen oproept en soms ook tegenkrachten losmaakt. (Voorbeeld: de regeringsverklaring, of de 100-dagen verklaring, of het concrete beleidsplan). *Spreeken tot de macht* is een taalhandeling die het zelf nemen van verantwoordelijkheid door de spreker reeds impliceert, er is moed voor nodig 'to speak truth to power' en velen zien hiervan af, vluchten weg voor hun verantwoordelijkheid als burger. *Exit* en *loyalty* zijn vaak veiliger opties dan *voice*. (Voorbeeld: de waarschuwend stem van de klokkenluider.) *Spreeken tegen de macht* is risicovol, omdat het individu tegenover de macht van de staat komt te staan. (Voorbeeld: Havel die als vervolgd dissident de rechters erop aanspreekt dat zij zich niet aan de geldende wetten houden.) In het normatieve decor van de democratische rechtsstaat worden die risico's tot op zekere hoogte afgedekt en zijn er garanties dat in elk geval de macht van de overheid aan maat en regel is gebonden, ook tegenover de meest onwelgevallige geluiden. De verantwoordelijkheidsclaim van de tegenspreker richt zich tot zijn medeburgers die opgeroepen worden zich ook tegen het vermeende onrecht te keren.

Soms ontstaat uit het spreken tot en tegen de macht een vorm van politiek handelen die vanuit de genomen verantwoordelijkheid nieuwe macht genereert, een vijfde type dus. Ik denk dan aan Schuyts analyse van de overtuigingskracht van de geweldloze burgeractivisten als Martin Luther King en Mahatma Gandhi die, zonder zelf machtsmiddelen te bezitten anders dan die van het woord, door hun geweldloze optreden een morele basis schiepen voor een andere politiek. Waar mensen in het openbaar verschijnen en in hun spreken verantwoordelijkheid op zich nemen, ontstaat *macht als het vermogen om samen te handelen en een nieuw begin te maken*, zoals Hannah Arendt (1958) uiteenzette in haar boek *The Human Condition*. En deze hoop gloort ook in de adagia van Kees Schuyt.

De retorische situatie

Hoe kan ten slotte de retorica gebruikt worden om meer inzicht te krijgen in macht en verantwoordelijkheid? Wat kunnen de sociale wetten van het overtuigende spreken die in deze eeuwenlange retorische traditie aan het licht gebracht zijn, bijdragen aan een analyse van zulke complexe maatschappelijke verschijnselen? Het ligt gezien vanuit de retorica zelf het meest voor de

hand de blik te richten op het politieke en juridische genre. Moderne retorici maken dan bijvoorbeeld analyses van de overtuigingsmiddelen in presidentiële toespraken (Reagan, Clinton, Bush). Of ze analyseren de strategie van advocaten in spectaculaire strafzaken (O.J. Simpson).

De socioloog zal de blik liever van gebeurtenissen op deze grote schaal richten op het spreken en handelen met macht en verantwoordelijkheid in het dagelijks leven. Het gaat dan om de kleine taaldaden en verhalen, de 'microstoria', de alledaagse retorische kunstgrepen waartoe ieder mens in staat is en waar ook patronen van macht en verantwoordelijkheid in te ontdekken zijn. De retorica kan zelfs op dit vlak een hulpmiddel en bron van kennis zijn, misschien wel omdat veel van de inzichten van de retorica zijn uitgetest in interacties tussen gewone burgers die zich geroepen of gedwongen zagen publiekelijk het woord te voeren om voor hun belangen op te komen of zelfs de publieke zaak te dienen. Een zo'n klassiek inzicht danken wij aan Aristoteles die – anders dan Plato – een democratische retorica als een nuttige kunst beschouwde. Als de instituties waarin het debat plaatsvindt goed georganiseerd zijn, waarborgen zij de kwaliteit van het debat. Een voorbeeld is de rechtbank, met zijn geïnstitutionaliseerde hoor en wederhoor of het parlement waar velen mogen spreken en beslissen mits volgens vaste procedureregels. Het rollenspel in een dergelijke retorische situatie kent altijd een of meer pleiters en een oordelende instantie. Aristoteles zocht een grondvorm voor deze interacties tussen pleiter, tegenpleiter en publiek en meende dat dit niet het syllogisme kon zijn, de volledig uitgewerkte en logisch sluitende redenering, maar dat de democratische retoriek gebruik moest maken van het enthymeem.

Het enthymeem laat altijd een van de premissen van de redenering open, de spreker laat het aan het publiek over om zelf de ontbrekende stap in de redenering aan te vullen. Omdat de spreker zelf de andere bouwstenen van de redenering heeft uitgekozen, kan hij hopen zo het publiek al meedenkend tot de juiste conclusie te kunnen dwingen. Alleen al het optreden van de eveneens retorisch vaardige tegenpleiter maakt deze strategie kwetsbaar. Maar het grondpatroon heeft ook de mogelijkheid van verrassingen in zich, vooral als de spreker zich beroept op adagia, op spreuken die iedereen kent, op inzichten die pregnant geformuleerd worden, die eruit springen en die kennis van het publiek activeren. Het adagium is extra motiverend, maar ook open geformuleerd; het publiek kan er verschillende kanten mee op en begint zo zelfstandig over de kwestie na te denken. Uit de strategische motivering wordt interactief en communicatief handelen geboren.

De spreker die het publiek wil beïnvloeden door de macht van het woord stuit in de regel op een publiek dat verantwoordelijkheid aanvaardt voor haar deel van de redenering. Zo zien we dat het adagium van Kees Schuyt over de rechtsstaat terugvertaald kan worden naar de dynamiek van de goed georganiseerde retorische situatie: in het geordende debat is zelfs de meest retorische spreker gebonden aan maat en regel.

Literatuur

- Arendt, H. (1958) *The Human Condition*, The University of Chicago Press, Chicago/Londen.
- Duyvendak, J.W., G. Engbersen, M. Teeuwen en I. Verhoeven (red.) (2007) *Macht en verantwoordelijkheid: Essays voor Kees Schuyt*, Amsterdam University Press, Amsterdam.
- Morson, G.S. (2006) 'Style: The Rhetoric of the Aphorism'. In: W. Jost en W. Olmsted, *Blackwell Companion to Rhetoric and Rhetorical Criticism*. Malden/Oxford: Blackwell Publishing, 248-265.
- Schuyt, C.J.M. (1983) *Tussen macht & moraal*, Alphen aan den Rijn: Samson.
- Schuyt, C.J.M. (1987) 'Gebonden aan maat en regel'. In M.A.P. Bovens e.a. (red.) *Rechtsstaat en sturing*, Zwolle.
- Schuyt, C.J.M. (1991) *Op zoek naar het hart van de verzorgingsstaat* Antwerpen/Leiden: Stenfert Kroese.
- Schuyt, C.J.M. (1995) *Tegendraadse werkingen. Sociologische opstellen over de onvoorziene gevolgen van verzorging en verzekering*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Schuyt, C.J.M. (2006) *Steunberen van de samenleving*, Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Schuyt, C.J.M. (2006) *Democratische deugden*, Cleveringa-oratie. Leiden: Leiden University Press.